

Τίτλος μαθήματος:
Η φιλοσοφία ως "τέχνη του βίου" και η αναζήτηση της αταραξίας:
Κυνικοί, Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί.

Μάθημα 9ο
Οι Στωικοί για την ψυχή: Φαντασία, Λόγος και συγκατάθεση

Διδάσκων:
Πουλακίδας Παναγιώτης
panroulakidas@gmail.com

1. Η φαντασία στην στωική φιλοσοφία

Απόσπασμα 1

Δ.Λ. 7.54: Κριτήριον δὲ τῆς ἀληθείας φασὶ τυγχάνειν τὴν καταληπτικὴν φαντασίαν, τουτέστι τὴν ἀπὸ ὑπάρχοντος, καθὰ φησι Χρῦσιππος ἐν τῇ δευτέρᾳ τῶν Φυσικῶν καὶ Ἀντίπατρος καὶ Ἀπολλόδωρος.

Μετάφραση: Αυτοί (εννοείται οι Στωικοί) λένε ὅτι ἡ καταληπτικὴ φαντασία, ἡ εντύπωση δηλαδή που πηγάζει ἀπὸ αὐτὸ που ὑπάρχει, εἶναι τὸ κριτήριον ἀλήθειας. Αὐτὸ μας λέει ὁ Χρῦσιππος στὸ δεύτερο βιβλίο τῶν Φυσικῶν του καὶ ὁ Ἀντίπατρος καὶ ὁ Ἀπολλόδωρος.

Απόσπασμα 2

Δ.Λ. 7.46: τῆς δὲ φαντασίας τὴν μὲν καταληπτικὴν, τὴν δὲ ἀκατάληπτον· καταληπτικὴν μὲν, ἣν κριτήριον εἶναι τῶν πραγμάτων φασί, τὴν γινομένην ἀπὸ ὑπάρχοντος κατ' αὐτὸ τὸ ὑπάρχον ἐναπεσφραγισμένην καὶ ἐναπομεμαγμένην· ἀκατάληπτον δὲ ἢ τὴν μὴ ἀπὸ ὑπάρχοντος, ἢ ἀπὸ ὑπάρχοντος μὲν, μὴ κατ' αὐτὸ δὲ τὸ ὑπάρχον· τὴν μὴ τρανῆ μηδὲ ἔκτυπον.

Μετάφραση: Ἀπὸ τὶς εντυπώσεις, κάποιες εἶναι καταληπτικὲς ἄλλες ἀκατάληπτες. Οἱ καταληπτικὲς, οἱ ὁποῖες (οἱ Στωικοί) λένε πὼς εἶναι κριτήριον τῶν πραγμάτων, εἶναι αὐτὲς οἱ ὁποῖες πηγάζουν ἀπὸ αὐτὸ που ὑπάρχει καὶ ἀποτυπώνεται ἀκριβῶς σύμφωνα με αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει. Οἱ ἀκατάληπτες εἶναι εἴτε αὐτὲς οἱ ὁποῖες δὲν πηγάζουν ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει εἴτε πηγάζουν μὲν ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἀλλὰ δὲν εἶναι σύμφωνα με αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει, αὐτὲς δηλαδή που δὲν εἶναι σαφεῖς καὶ διακριτές.

Απόσπασμα 3

Σεξτος *M* 7.248: καταληπτικὴ δὲ ἐστὶν ἢ ἀπὸ ὑπάρχοντος καὶ κατ' αὐτὸ τὸ ὑπάρχον ἐναπομεμαγμένη καὶ ἐναπεσφραγισμένη, ὁποῖα οὐκ ἂν γένοιτο ἀπὸ μὴ ὑπάρχοντος.

Μετάφραση: Ἡ καταληπτικὴ φαντασία εἶναι αὐτὴ ἡ ὁποῖα πηγάζει ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει καὶ ἀποτυπώνεται (στὴν ψυχὴ μας) σύμφωνα ἀκριβῶς με αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει, με τέτοιο τρόπο δηλαδή που δὲν θὰ μπορούσε νὰ προκύπτει ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει.

Απόσπασμα 4

SVF II.54: Εἴρηται δ' ἡ φαντασία ἀπὸ τοῦ φωτός· καθάπερ γὰρ τὸ φῶς αὐτὸ δείκνυσι καὶ τὰ ἄλλα τὰ ἐν αὐτῷ περιεχόμενα, καὶ ἡ φαντασία δείκνυσιν ἑαυτὴν καὶ τὸ πεποιηκὸς αὐτήν.

Μετάφραση: Λέγεται λοιπόν πως ο όρος φαντασία προέρχεται από το φως, όπως το φως φανερώνει και τον εαυτό του και όσα παρουσιάζονται μέσα σε αυτό, έτσι και η φαντασία παρουσιάζει τον εαυτό της και αυτό που την δημιούργησε

Απόσπασμα 5

SVF II.54: Φανταστὸν δὲ τὸ ποιοῦν τὴν φαντασίαν• οἷον τὸ λευκὸν καὶ τὸ ψυχρὸν καὶ πᾶν ὃ τι ἂν δύνηται κινεῖν τὴν ψυχὴν, τοῦτ' ἔστι φανταστὸν

Μετάφραση: Το φανταστόν είναι αυτό που δημιουργεί την φαντασία, όπως το λευκό και το ψυχρό και οτιδήποτε άλλο είναι δυνατό να κινήσει την ψυχή.

Απόσπασμα 6

SVF II.54: Φανταστικὸν δ' ἔστι διάκενος ἔλκυσμός, πάθος ἐν τῇ ψυχῇ ἀπ' οὐδενὸς φανταστοῦ γινόμενον, καθάπερ ἐπὶ τοῦ σκιαμαχοῦντος καὶ κενοῖς ἐπιφέροντος τὰς χεῖρας• τῇ γὰρ φαντασία ὑπόκειται τι φανταστὸν, τῷ δὲ φανταστικῷ οὐδέν. Φάντασμα δ' ἔστιν, ἐφ' ὃ ἐλκόμεθα κατὰ τὸν φανταστικὸν διάκενον ἔλκυσμόν• ταῦτα δὲ γίνεται ἐπὶ τῶν μελαγχολῶντων καὶ μεμνητότων.

Μετάφραση: Το φανταστικό είναι μία ἔλξη προς το κενό, μία αλλοίωση της ψυχής που δεν δημιουργείται από κανένα υπαρκτό αντικείμενο (φανταστό) με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που κάποιος μάχεται με κάτι που δεν υπάρχει ή χτυπάει με τα χέρια του το κενό. Η φαντασία έχει ένα υπαρκτό αντικείμενο (φανταστόν) ως αντικείμενο της ενώ το φανταστικό κανένα. Φάντασμα είναι αυτό το οποίο μας ἔλκει κατά την κενή ἔλξη του φανταστικού. Αυτό συμβαίνει στις περιπτώσεις των μελαγχολικών και των τρελών ανθρώπων.

Απόσπασμα 7

Δ.Λ.7.45: «Τὴν δὲ φαντασίαν εἶναι τύπωσιν ἐν ψυχῇ, τοῦ ὀνόματος οἰκειῶς μετενηνεγμένου ἀπὸ τῶν τύπων τῶν ἐν τῷ κηρῷ ὑπὸ τοῦ δακτυλίου γινομένων».

Μετάφραση: Η φαντασία είναι αποτύπωση στην ψυχή και το νόημά της προκύπτει από το αποτύπωμα που αφήνει πάνω στο κερί ένας σφραγιδολίθος.

Ανάλυση αποσπασμάτων: Οι Στωικοί δεν μετακινήθηκαν ποτέ από την θέση του Ζήνωνα η οποία προβλέπει πως η σίγουρη γνώση είναι δυνατή για τους ανθρώπους και όλοι οι άνθρωποι έχουν την ικανότητα να διαχωρίσουν μεταξύ καταληπτικών και αληθών-ψευδών παραστάσεων (SVF I.55, 60-61). Η θεωρία του Ζήνωνα έχει στον πυρήνα της τον ορισμό των καταληπτικών φαντασιών, ο οποίος διαμορφώθηκε από τον φιλόσοφο με τον ακόλουθο τρόπο. Καταληπτική είναι λοιπόν μία φαντασία όταν:

1. Πηγάζει από το υπάρχον (από υπάρχοντος).
2. Μας παρουσιάζει αυτό το υπάρχον ακριβώς όπως είναι (κατ' αυτό το υπάρχον έναπομεμαγνένη καί έναπεσφραγισμένη).
3. Η οποία δεν είναι δυνατό να δημιουργηθεί από το μη υπάρχον (όποια οὐκ ἄν γένοιτο ἀπό μὴ υπάρχοντος).

Προκειμένου να παρουσιάσουμε πλήρως την θεωρία των καταληπτικών φαντασιών πρέπει πρωτίστως να αναλύσουμε καθεμία από τις τρεις παραπάνω συνθήκες. Προκειμένου να αναλύσουμε την πρώτη συνθήκη πρέπει να αναφέρουμε μία σειρά από διακρίσεις στις οποίες προβαίνουν οι Στωικοί. Αρχικά, οι Στωικοί μιλούν για την *φαντασία* και το *φανταστόν*, το αντικείμενο δηλαδή που αποτελεί αίτιο της. Η *φαντασία* αποτελεί την λειτουργία του ηγεμονικού που σχετίζεται με την αντίληψη των εξωτερικών αντικειμένων. Το καινούργιο στοιχείο που προστίθεται εδώ είναι η φύση των αντικειμένων που είναι δυνατό να αποτελέσουν αντικείμενα της φαντασίας. Τα αντικείμενα αυτά πρέπει να είναι υλικά-υπαρκτά αντικείμενα καθώς μόνα αυτά είναι δυνατό να θέσουν σε κίνηση την ψυχή. Υπενθυμίζω σε αυτό το σημείο πως αποτελεί κεντρική στωική θέση η ιδέα πως μόνο τα υλικά αντικείμενα είναι δυνατό να αποτελέσουν αίτια μεταβολών στον κόσμο (Σενέκας, Επιστολές 117.2). Το αίτιο της φαντασίας θα πρέπει να είναι κάτι υλικό-υπαρκτό.

Οι Στωικοί επιμένουν σε αυτή την θέση καθώς στην γνωσιολογία τους εμφανίζονται και άλλες κατηγορίες αντικειμένων οι οποίες πρέπει να διαχωριστούν από το φανταστόν. Ο Χρύσιππος, όπως είδαμε στο απόσπασμα 6, αναφέρει σχετικά την λειτουργία του φανταστικού η οποία έχει ως αντικείμενο της κάποιο φάντασμα.

Το παράδειγμα που χρησιμοποιούν οι Στωικοί είναι συνήθως το παράδειγμα του Ορέστη, ο οποίος, στην ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη, έξι μέρες μετά το θάνατο της μητέρας του, καταδιώκεται από τις Ερινύες, τις βλέπει γύρω του να τον κατατρέχουν, ενώ επίσης, βλέπει συχνά την αδερφή του Ηλέκτρα ως Ερινύα. Διατηρώντας τα παραπάνω ως υπόβαθρο στον ορισμό του, ο Ζήνων στην πρώτη συνθήκη εξηγεί εν' ουσία πως στην περίπτωση των καταληπτικών φαντασιών αναφερόμαστε μόνο σε περιπτώσεις όπου το υποκείμενο αντιλαμβάνεται υπαρκτά αντικείμενα. Σύμφωνα με αυτή την συνθήκη τόσο η λειτουργία του φανταστικού όσο και τα φαντάσματα αποκλείονται από τις περιπτώσεις καταληπτικών φαντασιών.

Η δεύτερη συνθήκη που παρουσιάζει ο Ζήνων αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο η φαντασία αντιλαμβάνεται το αντικείμενο της (κατ' αυτό το ύπαρχον έναπομεμαγνήη καί έναπεσφραγισμένη). Σύμφωνα με αυτή την συνθήκη, η φαντασία μας προσφέρει πλήρη κατανόηση του πως ακριβώς είναι το αντίστοιχο αντικείμενο κάθε φορά. Ας αναλύσουμε περισσότερο την εν λόγω συνθήκη.

Κεντρική στωική θέση αποτελεί η ιδέα πως η φύση έχει κατασκευάσει με τέτοιο τρόπο τους ανθρώπους προκειμένου να είναι ικανοί να αντιληφθούν αληθώς τα αντικείμενα γύρω τους. Οι παραστάσεις έχουν μία αιτιακή ιστορία η οποία αναλύεται σε συγκεκριμένες συνθήκες που όταν πληρούνται η φαντασία είναι ικανή να μας παρουσιάσει με απόλυτη ακρίβεια το αντικείμενο της. Ο Σέξτος μας παρουσιάζει μία λίστα με αυτές τις συνθήκες. Σύμφωνα με το απόσπασμα 7.424 από το Προς Μαθηματικούς προκειμένου μία παράσταση της όρασης να είναι καταληπτική πρέπει

1. Το αισθητήριο όργανο
2. Το αντικείμενο
3. Ο τόπος
4. Το φως
5. Το ηγεμονικό

Να βρίσκονται σε φυσιολογική κατάσταση. Όπως σημειώνει σχετικά ο Frede:

«Οι εντυπώσεις έχουν μία συγκεκριμένη αιτιακή ιστορία. Κατά την πρόοδο αυτής της ιστορίας πολλά πράγματα μπορεί να πάνε λάθος. Το μυαλό μπορεί να είναι ελαττωματικό και έτσι να δημιουργεί λάθος εντυπώσεις. Στην περίπτωση της όρασης για παράδειγμα, το φως μπορεί να είναι λάθος, η απόσταση πολύ μεγάλη ή πολύ μικρή, τα αισθητήρια όργανα να μην λειτουργούν σωστά και ως αποτέλεσμα να έχουμε μία εσφαλμένη εντύπωση. Από την άλλη πλευρά, οι Στωικοί πιστεύουν πως η φύση έχει δημιουργήσει τα πράγματα με τέτοιο τρόπο που, υπό φυσιολογικές συνθήκες, η

εντύπωση που λαμβάνουμε είναι πάντα αληθής. Αν κάτω από φυσιολογικές συνθήκες κάτι μας φαίνεται πως είναι κόκκινο ή άνθρωπος τότε πράγματι αυτό που αντιλαμβανόμαστε είναι κόκκινο ή ένας άνθρωπος».

Συνοψίζοντας, προκειμένου λοιπόν μία παράσταση να είναι καταληπτική πρέπει να έχει αρχικά ως αντικείμενο ένα υλικό-υπαρκτό σώμα και κατά δεύτερον να μας αποδίδει αυτό το αντικείμενο όπως πραγματικά είναι. Προκειμένου να είναι αυτό δυνατό πρέπει να πληρούνται όλες οι παραπάνω συνθήκες που παρουσιάσαμε. Αξίζει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο πως ο πρώτος ορισμός της καταληπτικής φαντασίας από τον Ζήνωνα είχε μόνο αυτές τις δύο συνθήκες, ωστόσο, η έντονη κριτική που ασκήθηκε σε αυτόν τον ορισμό από τον Σκεπτικούς τον οδήγησε στο να προσθέσει μία ακόμα συνθήκη. Θα επιστρέψουμε σε αυτό το στοιχείο στο τελευταίο μάθημα.

1.1 Η αναλογία της κέρινης σφραγίδας και η εξέλιξη της έννοιας της φαντασίας εντός της πρώιμης στοάς

Στο στωικό φιλοσοφικό σύστημα η φαντασία αποτελεί μία λειτουργία που προσλαμβάνει άμεσα το αντικείμενο της. Για τους Στωικούς δεν υφίσταται καμία έννοια αναπαράστασης. Ενδεικτικά, ο Κικέρων χρησιμοποιούσε τον όρο θέαση (visus) προκειμένου να αναφερθεί στην λειτουργία της φαντασίας, ενώ ο Αέτιος ο Αντιοχεύς αναφέρει για τους Στωικούς και τον Χρύσιππο πως παρομοιάζουν την φαντασία με το φώς το οποίο μας παρουσιάζει τον εαυτό του και όλα τα υπόλοιπα που βρίσκονται μέσα σε αυτό.

Σύμφωνα με αυτή την ιδέα η φαντασία αποτελεί μία άμεση λειτουργία. Δεν υπάρχει εδώ καμία αναφορά σε έμμεση αναπαράσταση του αντικειμένου. Χρησιμοποιώντας σύγχρονους όρους μπορούμε να εντάξουμε την στωική θεωρία της αντίληψης στις θεωρίες του άμεσου ρεαλισμού (direct realism).

Ο τρόπος με τον οποίο το ηγεμονικό προσλαμβάνει τα αντικείμενα παρουσιάζεται από τον Ζήνωνα με τον όρο «αποτύπωση» (τύπωσις). Από την σχετική αναφορά που έχουμε στην διάθεση μας (Δ.Λ. 7.45) καταλήγουμε πως ο όρος «τύπωσις» προέρχεται από το αποτύπωμα που αφήνει πάνω στο κερί ένας σφραγιδολίθος. Αυτή η αναλογία δεν είναι άγνωστη στην αρχαία ελληνική σκέψη. Ήδη ο Πλάτων στον Θεαίτητο (191c-195d) χρησιμοποιεί την εν λόγω παρομοίωση προκειμένου να αναφερθεί στον τρόπο με τον οποίο η μνήμη αποτελεί ανάγλυφη αποτύπωση της Ιδέας στην ψυχή όπως η σφραγίδα αποτυπώνεται στο κερί (κήρινον έκμαγειον). Ο όρος πιθανότατα παραμένει σε ισχύ

από τότε και η αναλογία αυτή συνιστά δάνειο του Ζήνωνα από την πλατωνική Ακαδημία. Μολαταύτα, η ανάλυση της προέλευσης του όρου δυστυχώς δεν αποσαφηνίζει το νόημα του. Εντός της πρώιμης Στοάς υπήρξε διαμάχη σχετικά με την ερμηνεία του όρου «τύπωσης» γεγονός που αποδεικνύει πως μάλλον ο Ζήνων δεν ανέλυσε ενδελεχώς την αναλογία που χρησιμοποίησε.

Οφείλουμε τις μαρτυρίες που έχουμε στην διάθεση μας στον Σέξτο (M 7.228). Σύμφωνα με τον Σέξτο λοιπόν, ο Κλεάνθης θεωρούσε πως η διατύπωση του Ζήνωνα πρέπει να ερμηνευθεί κυριολεκτικά περιγράφοντας την εντύπωση ως «ένα σχήμα με εσοχές και εξοχές σαν αυτό που αφήνει η σφραγίδα στο κερί». Ο Χρύσιππος όμως εναντιώθηκε έντονα με μία σειρά από ενστάσεις στην παραπάνω ερμηνεία χαρακτηρίζοντας την ως παράλογη (M 7.229).

Αρχικά υποστήριξε πως δεν είναι δυνατό ούτε τα χρώματα ούτε οι οσμές να αποτυπωθούν ως εσοχές και εξοχές όπως συμβαίνει με τα σφραγίσματα πάνω στο κερί (Αλέξανδρος Αφρ. Π.Ψ. 72.5). Επιπλέον, υποστήριξε πως αν ακολουθήσουμε την ερμηνεία του Κλεάνθη τότε θα πρέπει να αποδεχθούμε πως το ηγεμονικό είναι αδύνατο να έχει περισσότερες από μία εντυπώσεις κάθε φορά, καθώς το αποτέλεσμα θα ήταν η τελευταία κάθε φορά εντύπωση να επικαλύπτει την προηγούμενη, όπως και το αποτύπωμα κάθε φορά μίας δεύτερης σφραγίδας απαλείφει το ίχνος της πρώτης (M 7.229).

Το τελευταίο αυτό σημείο υποδηλώνει πως ο Κλεάνθης μάλλον είχε στο νου του την εικόνα του αποτυπώματος που χαράζεται πάνω σε μία κέρινη πινακίδα και όχι την πλατωνική εικόνα της κέρινης μάζας. Είναι αλήθεια πως ενώ η κέρινη μάζα είναι δυνατό να δεχθεί παραπάνω από ένα αποτυπώματα, η κέρινη πινακίδα μπορεί να δεχθεί μόνο ένα αποτύπωμα κάθε φορά. Με βάση αυτή την διαπίστωση δεν είναι παράλογη η παρομοίωση της εντύπωση με εγχάραξη σε μία κέρινη μάζα αλλά με την αποτύπωση σε μία περιορισμένη επιφάνεια από κερί που μπορεί να δεχθεί μόνο ένα αποτύπωμα τη φορά.

Ο Χρύσιππος όμως συνεχίζει την κριτική του στοχεύοντας να απορρίψει εντελώς την θέση του Κλεάνθη και αναφέρει ότι είναι αδύνατο πάνω σε ένα σώμα τόσο αιθέριο όσο η ψυχική πνοή να χαραχθεί ένα αποτύπωμα. Ισχυρίζεται δηλαδή πως κάτι τόσο ανάερο όπως η ψυχική πνοή δεν είναι δυνατό να συγκρατεί κάποιο αποτύπωμα όταν σώματα πιο πυκνά, όπως για παράδειγμα το νερό, δεν είναι δυνατό να κρατήσουν το αποτύπωμα μίας σφραγίδας (Σέξτος M 7.374).

Κατά τον Χρύσιππο η φαντασία δεν πρέπει συνεπώς να κατανοηθεί ως αποτύπωση

αλλά αντίθετα ως αλλαγή κατάστασης στην ψυχή (*αλλοίωσις, έτεροίωσις*), ανάλογη με την διατάραξη που παθαίνει ο αέρας «όταν φωνάζουν πολλοί άνθρωποι ταυτόχρονα και δέχεται έτσι αμέτρητα και διαφορετικά πλήγματα μαζί, που σημαίνει και πολυάριθμες επίσης διαταράξεις» (Σέξτος Μ 7.230). Ο ήχος κατά τους Στωικούς είναι αέρας που πλήττεται και διαταράσσεται η έντασή του. Αναλόγου τύπου αναταράξεις παθαίνει και η ψυχική πνοή από τις εντυπώσεις που λαμβάνει από τα αντικείμενα. Όπως μπορούμε να ακούσουμε πολλούς ήχους την ίδια στιγμή έτσι μπορούμε να σχηματίσουμε πολλές εντυπώσεις την ίδια στιγμή. Επιπλέον, ο ήχος αποτελεί για τους Στωικούς μία δόνηση που μεταδίδεται σφαιρικά. Προς την ίδια κατεύθυνση, μιλώντας για την φαντασία ο Χρύσιππος χρησιμοποιεί μία νέα αναλογία, αυτή της εικόνας «του νερού που κυματίζει σε μια δεξαμενή κατά κύκλους όταν πέφτει σε αυτήν μία πέτρα» (Δ.Λ. 7.158). Ο Χρύσιππος, λοιπόν, ερμηνεύει τη φαντασία ως κύμα που διαχέεται από τα αισθητήρια όργανα προς το ηγεμονικό. Αυτό το κύμα μεταφέρει μέσα του μία συγκεκριμένη ποιοτική αλλοίωση (λεκτόν) που συνέβη στα αισθητήρια όργανα κατά την διαδικασία της εντύπωσης. Συνεπώς, η ερμηνεία του Χρύσιππου ενέχει δύο στοιχεία. Από την μία πλευρά, η φαντασία κατανοείται ως κύμα ψυχικής πνοής. Από την άλλη πλευρά όμως αυτό το κύμα ψυχικής πνοής μεταφέρει μία συγκεκριμένη ποιοτική αλλοίωση προς το ηγεμονικό (λεκτόν). Η μνήμη, με τη σειρά της, δεν συγκρατεί όλο το κύμα της ψυχικής πνοής αλλά αντίθετα μόνο το περιεχόμενο του, την εκάστοτε δηλαδή ποιοτική αλλοίωση. Όπως ακριβώς το αυτί μας δεν συγκρατεί τον αέρα μέσα στον οποίο κινείται ο ήχος, αλλά μόνο τον εκάστοτε ήχο που ακούει, έτσι και η μνήμη συγκρατεί μόνο την εκάστοτε ποιοτική αλλοίωση (λεκτόν) και όχι το κύμα της ψυχικής πνοής, το μέσο δηλαδή που μεταβιβάζει αυτή την ποιοτική αλλοίωση από τα αισθητήρια όργανα έως το ηγεμονικό.

Συμπερασματικά, τόσο η ερμηνεία του Χρύσιππου, η οποία φαίνεται ότι επικράτησε στις τάξεις της στωικής σχολής, όσο και αυτή του Κλεάνθη, παρόλες τις σημαντικές διαφορές τους, αντιλαμβάνονται την φαντασία ως άμεση επαφή με το αντικείμενο που την δημιουργήσει. Και στις δύο περιπτώσεις είναι σαφές ότι οι Στωικοί δεν είχαν στο νου τους μία αναπαραστατική θεωρία της αντίληψης αλλά αντίθετα μία άμεση-αιτιακή θεωρία της αντίληψης κατά την οποία η εκάστοτε εντύπωση δημιουργείται αιτιακά από ένα συγκεκριμένο αντικείμενο κάθε φορά. Επιπλέον, η ίδια η φαντασία, όταν λειτουργεί σωστά, είναι ικανή να προσλάβει αυτό το αντικείμενο όπως πραγματικά είναι και να μεταφέρει με απόλυτη ακρίβεια αυτή την γνώση στο ηγεμονικό.

2. Η παρόρμηση και η συγκατάθεση στη στωική φιλοσοφία

Απόσπασμα 8

Οριγένης, *De principiis* 3.1.2: καὶ ἀφ' ἑαυτῶν κινεῖται τὰ ἔμψυχα φαντασίας ἐγγινομένης ὀρμῆν προκαλουμένης.

Μετάφραση: Τα ἔμψυχα πλάσματα κινούνται ἀφ' εαυτοῦ τους ὅταν ἡ ἐντύπωση ἀποτυπωθεῖ ἐντὸς τους καὶ δημιουργηθεῖ ἡ παρόρμηση.

Απόσπασμα 9

Κικέρων, *De off.* 1.132: Motus autem animorum duplices sunt; alteri cogitationis, alteri appetitus. Cogitatio in vero exquirendo maxime versatur, appetitus impellit ad agendum. Curandum est igitur, ut cogitatione ad res quam optimas utamur, appetitum rationi oboedientem praebeamus.

Μετάφραση: Ἡ κίνηση τῆς ψυχῆς εἶναι δύο εἰδῶν: ἡ μία ἀνήκει στὴ διάνοια καὶ ἡ ἄλλη στὴν παρόρμηση. Ἡ σφαῖρα τῆς διάνοιας εἶναι ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀλήθειας ἐνῶ τῆς παρόρμησης εἶναι ἡ ἴδια ἡ κίνηση πρὸς πράξιν. Ὅποτε πρέπει νὰ φροντίσουμε ἔτσι ὥστε νὰ χρησιμοποιοῦμε τὸ λόγο σχετικὰ με τὰ καλύτερα ἀντικείμενα καὶ νὰ κάνουμε τὴν παρόρμησίν μας υπάκουη στὸ λόγο.

Απόσπασμα 10

Σεξτός Μ 7.237.2-3: «καὶ γὰρ ἡ ὀρμὴ καὶ ἡ συγκατάθεσις καὶ ἡ κατάληψις ἑτεροιώσεις μὲν εἰσι τοῦ ἡγεμονικοῦ».

Μετάφραση: Τόσο οἱ παρορμήσεις ὅσο καὶ οἱ συγκαταθέσεις εἶναι μετασχηματισμοὶ (ἑτεροιώσεις) τοῦ ἡγεμονικοῦ

Απόσπασμα 11

Σενέκας ad Luc. 113.18: Omne rationale animal nihil agit, nisi primum specie alicuius rei irritatum est, deinde impetum cepit, deinde ad censio confirmative hunc impetum.

Μετάφραση: Κανένα έλλογο ζώο δεν κάνει κάτι παρά μόνο αν πρώτα παρακινηθεί από την εντύπωση κάποιου πράγματος, του γεννηθεί έπειτα μία παρόρμηση, και τελικά η συγκατάθεση του επιδοκιμάσει αυτή την παρόρμηση.

Απόσπασμα 12

Πλούταρχος Π.Σ.Ε. 1057A.6-8: «μήτε πράττειν μήθ' όρμῶν άσυγκαταθέτως, άλλα πλάσματα λέγειν καί κενῶς ύποθέσεις τούς άξιούντας οικείας φαντασίας γενομένης εϋθύς όρμῶν μη εΐξαντας μηδὲ συγκαταθεμένους».

Μετάφραση: Ούτε σε πράξη προβαίνει κανείς ούτε παρόρμηση έχει χωρίς προηγούμενη συγκατάθεση, αλλά είναι φανταστικές και αβάσιμες υποθέσεις αυτά που ισχυρίζονται κάποιοι, ότι έτσι και σχηματιστεί εντός μας μία κατάλληλη εντύπωση, αμέσως μας έρχεται η παρόρμηση, πριν ακόμα συναινέσουμε και συγκαταθέσουμε.

Ανάλυση αποσπασμάτων: Η παρόρμηση αποτελεί μία από τις λειτουργίες του ηγεμονικού που είναι κοινές μεταξύ έλλογων και άλογων πλασμάτων. Το ίδιο συμβαίνει και με την λειτουργία της φαντασίας. Τί είναι όμως η παρόρμηση; Σύμφωνα με μία αναφορά του Πλούταρχου (Πλούταρχος Π.Σ.Ε 11, 1037f), ο ίδιος ο Χρύσιππος ορίζει την παρόρμηση ως «λόγο που μας προστάζει τί να πράξουμε». Στο ίδιο πλαίσιο, ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς (Στρωμ. 2.13.59.6.1) ορίζει την παρόρμηση ως «κίνηση της διάνοιας για προσέγγιση σε κάτι ή για απομάκρυνση από κάτι», ορισμό που ακολουθεί και ο Φύλων (Ο.Α.Τ.Θ. 44.3-4) ορίζοντας με την σειρά του την παρόρμηση ως «πρωταρχική κίνηση της ψυχής». Τα αποσπάσματα αυτά μας παρουσιάζουν δύο είδη παρόρμησης τα οποία πηγάζουν αντίστοιχα από την θετική ή αρνητική διάθεση της ψυχής προς κάτι. Ο Πλούταρχος (Πλούταρχος, Π.Σ.Ε. 11, 1037f) ορίζει αυτά τα δύο είδη παρόρμησης ως όρμη (κίνηση προς την απόκτηση κάποιου πράγματος) και άφορμη (κίνηση προς την αποφυγή ενός πράγματος) αντίστοιχα.

Τα παραπάνω αποσπάσματα ορίζουν την παρόρμηση ως κίνηση του ηγεμονικού και, στωικά μιλώντας, δεν υπάρχει τίποτα το μεταφορικό σε αυτές τις διατυπώσεις. Οι Στωικοί κατανοούν την ψυχή ως υλική και τις παρορμήσεις ως κινήσεις της, με την

κυριολεκτική έννοια του όρου, ως διαστολές δηλαδή και συστολές της. Όπως σημειώνει σχετικά ο Σέξτος Εμπειρικός «τόσο οι παρορμήσεις όσο και οι συγκαταθέσεις είναι μετασχηματισμοί (έτεροίωσις) του ηγεμονικού». Όπως έχουμε εξηγήσει αναφορικά με την φαντασία, κάθε κίνηση της ψυχικής πνοής κατανοείται από τους Στωικούς ως ένας μετασχηματισμός (έτεροίωσις) της σύστασης της υλικής ψυχικής πνοής. Στην περίπτωση των παρορμήσεων ο μετασχηματισμός αυτός αποτελεί μία κίνηση διαστολής ή συστολής. Όλοι οι όροι που χρησιμοποιούνται, από τους Στωικούς, για να περιγράψουν τις παρορμήσεις αποτελούν όρους οι οποίοι σχετίζονται με την κίνηση. Δες σχετικά: Πλουταρχος, Π.Η.Α. 450C: «ώθεισθαι», Γαληνός Π.Ι.Π 4.2.14-18: «φέρεσθαι/φορά», Αλέξανδρος Αφρ. Περί Ειμ. 13.181.13: «κινεῖσθαι/κίνηση». Επιπλέον, όσον αφορά την παρόρμηση ως μέρος του πάθους ο Ζήνων χρησιμοποιεί τον όρο «πτοία» (Στοβαίος Ανθ. 2.39.8-10) ο οποίος κυριολεκτικά αναφέρεται στην άτακτη κίνηση ενός σμήνους πτηνών τα οποία τρέπονται σε φυγή. Τον ίδιο ακριβώς όρο διατηρεί και ο Χρύσιππος (Γαληνός ΡΗΡ 4.5.5-7).

Τα έλλογα πλάσματα ωστόσο διαθέτουν μία επιπλέον λειτουργία, αυτή της συγκατάθεσης. Ενώ δηλαδή τα άλογα εμβια πλάσματα ακολουθούν την παρόρμησή τους επιθυμώντας οποιοδήποτε αντικείμενο αναγνωρίζουν ως ωφέλιμο για την αυτοσυντήρησή τους, τα έλλογα πλάσματα έχουν την ικανότητα να μπορούν να αρνηθούν την συγκατάθεση τους στις εντυπώσεις τους. Αυτή η ικανότητα συνιστά και το σημείο εκείνο στο οποίο εντοπίζεται η ηθική ευθύνη κάθε ανθρώπου. Εάν από τη φύση έχουμε την ικανότητα να μπορούμε να αρνηθούμε την συγκατάθεσή μας τότε κάθε πράξη που επιλέγουμε (ή που δεν επιλέγουμε) αποτελεί ευθύνη μας.

3. Λόγος

Απόσπασμα 13

SVF II.841: «έννοιῶν τε τινῶν και προλήψεων ἄθροισμα».

Μετάφραση: Οι έννοιες είναι συγκεκριμένων προλήψεων αθροισμα.

Απόσπασμα 14

Δ.Λ. 7.54 ὁ δὲ Χρῦσιππος διαφερόμενος πρὸς αὐτὸν ἐν τῷ πρώτῳ Περί λόγου κριτήριά φησιν εἶναι αἴσθησιν καὶ πρόληψιν· ἔστι δ' ἡ πρόληψις ἔννοια φυσικὴ τῶν καθόλου.

Μετάφραση: Και ο Χρῦσιππος στο πρώτο βιβλίο του έργου του Περί Λόγου αναφέρει πως η αίσθηση και οι προλήψεις είναι κριτήρια αλήθειας. Οι προλήψεις είναι φυσική πρόσληψη των καθολικών εννοιών

Απόσπασμα 15

Αέτιος 4.11.1-4: Οἱ Στωικοὶ φασιν· ὅταν γεννηθῆ ὁ ἄνθρωπος, ἔχει τὸ ἡγεμονικὸν μέρος τῆς ψυχῆς ὡσπερ χαρτίον εὐεργὸν εἰς ἀπογραφὴν. εἰς τοῦτο μίαν ἐκάστην τῶν ἐννοιῶν ἐναπογράφεται. πρῶτος δὲ [ὁ] τῆς ἀναγραφῆς τρόπος ὁ διὰ τῶν αἰσθήσεων· αἰσθανόμενοι γάρ τινος οἶον λευκοῦ, ἀπελθόντος αὐτοῦ μνήμην ἔχουσιν· ὅταν δ' ὁμοειδεῖς πολλὰ μνημαὶ γένωνται, τότε φαμὲν ἔχειν ἐμπειρίαν· ἐμπειρία γάρ ἐστι τὸ τῶν ὁμοειδῶν φαντασιῶν πλῆθος. τῶν δ' ἐννοιῶν αἱ μὲν φυσικῶς γίνονται κατὰ τοὺς εἰρημένους τρόπους καὶ ἀνεπιτεχνήτως, αἱ δ' ἤδη δι' ἡμετέρας διδασκαλίας καὶ ἐπιμελείας· αὗται μὲν οὖν ἔννοιαι καλοῦνται μόνον, ἐκεῖναι δὲ καὶ προλήψεις. ὁ δὲ λόγος, καθ' ὃν προσαγορευόμεθα λογικοί, ἐκ τῶν προλήψεων συμπληροῦσθαι λέγεται κατὰ τὴν πρώτην ἑβδομάδα.

Μετάφραση: Όταν ο άνθρωπος γεννιέται λένε (οι Στωικοί), το ηγεμονικό του μέρος της ψυχῆς μοιάζει με μία λευκή σελίδα χαρτί έτοιμη να γράψει κανείς επάνω. Σε αυτό εγγράφονται όλες οι έννοιές του. Η πρώτη μέθοδος εγγραφῆς είναι μέσω των αἰσθήσεων. Γιατί όταν αἰσθανόμαστε κάτι, π.χ. το λευκό αποκτάται μία μνήμη αυτού το οποίο προσλαμβάνουμε. Και όταν πολλές μνήμες ίδιου είδους συγκεντρωθούν τότε λένε (εννοείται οι Στωικοί) πως έχουμε την εμπειρία αυτού του πράγματος. Κάποιες έννοιες προκύπτουν μέσα μας φυσικά όπως αναφέραμε ενώ άλλες αποτελούν αποτέλεσμα της δικῆς μας προσοχῆς και καθοδήγησης. Οι τελευταίες αυτές ονομάζονται απλῶς «έννοιες» ενώ οι πρώτες προ-έννοιες. Ο λόγος εξ αιτίας του οποίου ονομαζόμαστε έλλογα πλάσματα προκύπτει από τις προ-έννοιες μας τις οποίες αποκτάμε έως το έβδομο έτος της ηλικίας μας.

Απόσπασμα 16

ΔΛ 7.60: «Ὅρος δέ ἐστιν, ὡς φησιν Ἀντίπατρος ἐν τῷ πρώτῳ Περὶ ὄρων, λόγος κατ' ἀνάλυσιν ἀπαρτιζόντως ἐκφερόμενος, ἢ, ὡς Χρύσιππος ἐν τῷ Περὶ ὄρων, ἰδίου ἀπόδοσις. ὑπογραφή δέ ἐστι λόγος τυπωδῶς εἰσάγων εἰς τὰ πράγματα»

Μετάφραση: Ο ὅρος είναι, όπως λέει ο Αντίπατρος στο πρώτο βιβλίο του έργου του Περὶ Ὁρων ο καθαυτός, λογικά επεξεργασμένος, ορισμός ο οποίος μας αποδίδει την πλήρη αλήθεια του πράγματος όπως λέει και ο Χρύσιππος στο έργο του Περὶ Ὁρων. Η υπογραφή από την άλλη πλευρά είναι υποτυπώδης πρωταρχική λογική κατανόηση των πραγμάτων.

Ανάλυση αποσπασμάτων: Ὅσον αφορά το λόγο, οι Στωικοί πίστευαν ότι οι άνθρωποι δεν γεννιόμαστε ως ἔλλογα πλάσματα. Αντίθετα, ο λόγος είναι μία λειτουργία που οι άνθρωποι αποκτούν με την πάροδο του χρόνου. Τα παιδιά αποκτούν τις προέννοιες κατά το ἑβδομο ἔτος της ηλικίας τους (Αέτιος, 4.11) ενώ ο λόγος, στην ἄρτια συγκρότηση του, εμφανίζεται κατά το δέκατο τέταρτο ἔτος της ηλικίας τους (SVF I.149). Ο λόγος εδώ δεν αποτελεί απλά μια δύναμη λογικής επεξεργασίας που οδηγεί στην απόκτηση εννοιῶν αλλά αντίθετα προϋποθέτει ἕνα σύνολο εννοιῶν. Αφού το ηγεμονικό αποκτήσει ἕνα συγκεκριμένο σύνολο εννοιῶν, τότε είναι δυνατό να αρχίσει να προβαίνει σε συσχετισμούς μεταξύ τους αποκτώντας ἔτσι λόγο. Σύμφωνα με αυτή την θεώρηση, ο λόγος δεν αποτελεί προϋπόθεση της απόκτησης εννοιῶν αλλά αντίθετα οι ἔννοιες προϋπάρχουν του λόγου και αποτελούν αναγκαία συνθήκη για την απόκτηση/ανάπτυξή του. Αυτός ο στωικός ορισμός του λόγου αποδίδεται ρητὰ στον Χρύσιππο, ο οποίος ορίζει τον λόγο ως «ἀθροισμα εννοιῶν και προεννοιῶν», ωστόσο, ἴσως να ἔχει τις ρίζες του στον Ζήνωνα (SVF I.149), ενώ, σίγουρα παραμένει ζωντανός καθόλη την διάρκεια της στωικής σχολῆς ἕως και τα αυτοκρατορικά χρόνια. Ο Επίκτητος στο ἔργο του Διατριβαί (1.20.6) ορίζει τον λόγο ως «συγκροτημένο σύνολο ἀπὸ εντυπώσεις ορισμένου τύπου».

Ὅπως, λοιπόν, ἤδη αναφέραμε, ο λόγος για τους Στωικούς αποκτάται με την πάροδο του χρόνου. Οι άνθρωποι γεννιούνται ως ἄλογα πλάσματα και στην συνέχεια της ζωῆς τους εξελίσσονται σε ἔλλογα. Ο Frede περιγράφει αυτή την εξελικτική διαδικασία ως εξής:

«Οι άνθρωποι ξεκινούν την ζωή τους, σύμφωνα με τους Στωικούς ως ἄλογα πλάσματα.

Ως τέτοια έχουν το είδος των αισθητηριακών εντυπώσεων που διαθέτουν τα ζώα. Αλλά στην περίπτωση των ανθρώπων αυτές οι εντυπώσεις δημιουργούν έννοιες απλών αισθητηριακών ιδιοτήτων, όπως τα χρώματα, τα σχήματα, τις γεύσεις και τα όμοια τους και έτσι ο λόγος ξεκινά αργά να καλλιεργείται. Από την στιγμή που έχουμε αυτές τις έλλογες έννοιες μπορούμε να έχουμε σχετικές έλλογες εντυπώσεις και, το πιο σημαντικό, αντίστοιχες καταληπτικές εντυπώσεις. Αυτές θα μας οδηγήσουν, με φυσικό τρόπο, στην δημιουργία πιο σύνθετων εννοιών όπως αυτή του ανθρώπου ή του δέντρου, οι οποίες θα μας επιτρέψουν με την σειρά τους να έχουμε συνθετότερες έλλογες και, πιο συγκεκριμένα, καταληπτικές εντυπώσεις».

Οι Στωικοί σημειώνουν πως οι άνθρωποι δημιουργούν τις έννοιες από τις οποίες αποτελείται ο λόγος με συγκεκριμένους τρόπους. Αρχικά, όλοι οι άνθρωποι ξεκινούν τη ζωή τους ως άλογα πλάσματα. Συνεπώς οι πρώτες εντυπώσεις που έχουν οι άνθρωποι ως παιδιά ομοιάζουν με εκείνες των ζώων. Έπειτα όμως, οι αισθητηριακές εντυπώσεις των παιδιών δημιουργούν ένα πρώτο είδος εννοιών οι οποίες αναπαριστούν απλές αισθητηριακές ιδιότητες των αντικειμένων όπως σχήμα, χρώμα, γεύση κτλ. Οι Στωικοί σημειώνουν πως αυτές οι πρώτες έννοιες δημιουργούνται μέσω της απλής επαφής με τα αισθητά. Ο Σέξτος αναφέρει ως παραδείγματα το γλυκό, το πικρό, το λευκό, και το μαύρο και υποστηρίζει πως ο σχηματισμός αυτών των εννοιών γίνεται αυτόματα (Σέξτος Μ 8.213.1-6). Ο Gourinat περιγράφει αυτή την διαδικασία ως εξής:

«Η εγχάραξη εννοιών ξεκινά από ομοειδείς μνήμες: η απομνημόνευσή συνίσταται στην αποδοχή ως αληθούς και συγκράτηση (από τους Στωικούς λέγεται «κατάληψις») της εντύπωσης μιας αισθητής ιδιότητας που σχηματίστηκε άλλοτε. Για παράδειγμα, «όταν αποκτά κανείς μία αίσθηση από κάτι, έξαφνα λευκό, διατηρεί την ανάμνηση από αυτό μετά την απομάκρυνση του» (Αέτιος, 4.11). Πολλές μνήμες από το ίδιο συνθέτουν μία εμπειρία και έτσι σχηματίζεται η έννοια του λευκού».

Όπως διαφαίνεται από τα παραπάνω οι Στωικοί αντιλαμβάνονται τις απλές αυτές έννοιες ως κάτι διαφορετικό από τις μνήμες καθώς κάθε απλή έννοια προϋποθέτει μία εμπειρία και αναφέρεται σε μία αισθητηριακή ιδιότητα η οποία είναι κοινό χαρακτηριστικό σε περισσότερες από μία μνήμες. Ο Χρύσιππος αναφέρει σχετικά πως «Η γλυκύτητα γενικά είναι κάτι νοητό ενώ η συγκεκριμένη γλυκύτητα που τώρα γεύομαι είναι κάτι αισθητό» (Αέτιος, 4.13). Συνεπώς, οι έννοιες αυτές αποτελούν ένα

κοινό στοιχείο μεταξύ πολλών αναμνήσεων-εντυπώσεων που έχουμε στην κατοχή μας. Οι έννοιες αυτές σχηματίζονται μέσα μας αυτόματα, κατά τρόπο φυσικό και δεν προϋποθέτουν τίποτε άλλο από απλές αισθητηριακές εντυπώσεις. Οι έννοιες όμως που μπορεί να δημιουργήσει το ηγεμονικό του ανθρώπου δεν περιορίζονται μόνο στην παραπάνω κατηγορία. Υπάρχουν επίσης επιπλέον κατηγορίες εννοιών τις οποίες δημιουργεί το ηγεμονικό με τεχνητό τρόπο, οι οποίες διαμορφώνονται με ενέργειες που εκτελεί το ηγεμονικό πάνω στις προ-έννοιες. Προ-έννοιες (προλήψεις) ονομάζεται αυτή η πρώτη κατηγορία απλών εννοιών που δημιουργούνται βάσει των αισθητηριακών μας εντυπώσεων (Δ.Λ. 7.54.7) ενώ όλες οι υπόλοιπες κατηγορίες εννοιών ονομάζονται απλώς έννοιες (έννοιαι). Ο Frede περιγράφει την διαδικασία δημιουργίας εννοιών ως εξής:

«Αλλά στην περίπτωση των ανθρώπων αυτές οι εντυπώσεις (εννοεί οι αισθητηριακές εντυπώσεις) δημιουργούν έννοιες απλών αισθητηριακών ιδιοτήτων όπως χρώματα, σχήματα, γεύσεις και άλλα, και έτσι ο λόγος ξεκινά να δημιουργείται. Όταν αποκτήσουμε αυτές τις απλές έννοιες έχουμε ανάλογες γνωστικές εντυπώσεις και, πιο σημαντικό, ανάλογες καταληπτικές εντυπώσεις. Αυτές οι νέες εντυπώσεις θα δημιουργήσουν πιο σύνθετες έννοιες όπως αυτή ενός άνδρα ή ενός δέντρου, οι οποίες με την σειρά τους θα μας επιτρέψουν να έχουμε ακόμα πιο σύνθετες έλλογες και καταληπτικές εντυπώσεις (Cic. Acad. II. 21)».

Επιπλέον, ο Διογένης Λαέρτιος μας παρουσιάζει με λεπτομέρεια τους τρόπους με τους οποίους δημιουργούνται οι έννοιες από το ηγεμονικό (Δ.Λ. 7.52-53) ενώ η ίδια λίστα εμφανίζεται και σε αρκετά σημεία του έργου του Σέξτου Εμπειρικού (Σεξτος Μ 8.57, 9.393-395). Οι τρόποι με τους οποίους δημιουργούνται οι έννοιες σύμφωνα με τα παραπάνω αποσπάσματα είναι οι ακόλουθοι επτά:

1. Απλή επαφή με τα αισθητά όπως για παράδειγμα η έννοια λευκό
2. Με βάση την ομοιότητα όπως για παράδειγμα δημιουργούμε την έννοια δεινόσαυρος κοιτώντας μία ψηφιακή εικόνα ενός δεινόσαυρου.
3. Κατ' αναλογία όπως για παράδειγμα την έννοια του γίγαντα την οποία φανταζόμαστε ως μεγέθυνση ενός κανονικού ανθρώπου
4. Κατά μετατόπιση όπως για παράδειγμα δημιουργούμε την έννοια όντων που έχουν τα μάτια στο στήθος.

5. Κατά σύνθεση όπως για παράδειγμα η έννοια *ιπποκένταυρος* η οποία δημιουργείται συνθετικά από την σύνθεση των μελών του ανθρώπου και του αλόγου.
6. Κατά εναντίωση όπως για παράδειγμα η έννοια *θάνατος* η οποία δημιουργείται ως αντίθεση στην έννοια *ζωή*
7. Κατά στέρηση όπως για παράδειγμα ο *άχειρ* αυτός δηλαδή που στερείται χέρια.

Το σημείο στο οποίο πρέπει να σταθούμε βέβαια είναι η δυναμική που φαίνεται να έχει το ηγεμονικό σχετικά με την δημιουργία εννοιών. Όπως ήδη αναφέραμε το ηγεμονικό δημιουργεί προέννοιες με βάση τις αισθητηριακές εντυπώσεις που έχει στην κατοχή του και έπειτα πιο σύνθετες έννοιες με βάση τις νέες αυτές έννοιες που έχει δημιουργήσει. Η διαδικασία αυτή είναι δυνατό να επαναλαμβάνεται ξανά και ξανά και το ηγεμονικό να οδηγείται συνεχώς στην δημιουργία και κατανόηση όλο και πιο σύνθετων εννοιών. Η διάκριση μεταξύ προέννοιας και έννοιας ακολουθεί τη διάκριση μεταξύ *ύπογραφής* και *όρου*, των δύο εννοιών που αποδίδει ο Διογένης Λαέρτιος στον Χρυσίππο αναφορικά με τους ορισμούς. Με σύγχρονους όρους η *ύπογραφή* αποτελεί τον περιγραφικό ορισμό ενός πράγματος ο οποίος πηγάζει από την αισθητηριακή αντίληψη του αντικειμένου ενώ ο *όρος* αποτελεί τον καθαυτό, λογικά επεξεργασμένο, ορισμό ο οποίος μας αποδίδει την πλήρη αλήθεια του πράγματος